

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
ФАКУЛЬТЕТ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ, ПСИХОЛОГІЇ
І СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

**Кваліфікаційна робота
(магістра)**

**з теми: «СТАТЕВО-ВІКОВІ ВІДМІННОСТІ УЯВЛЕННЯ
ПРО ЖИТТЄВУ ПЕРСПЕКТИВУ СТАРШОКЛАСНИКІВ»**

Виконав: студент 2 курсу
Ps1-M20 групи
спеціальності 053 Психологія
(денна форма навчання)
Мастін Владислав Ростиславович

Керівник:
Онуфрієва Ліана Анатоліївна,
доктор психологічних наук,
професор, завідувач кафедри
загальної та практичної психології

Рецензент:
Чайковська Оксана Миколаївна,
кандидат психологічних наук,
доцент, доцент кафедри загальної та
практичної психології

Кам'янець-Подільський – 2021р

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	11
1.1. Психологічні особливості старшого шкільного віку	11
1.2. Становлення життєвих перспектив як самовизначення старшокласника	20
Висновки до розділу 1	27
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЖИТТЄВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ СТАРШОКЛАСНИКІВ.....	28
2.1. Ціннісні орієнтації як змістовна основа життєвих перспектив старшокласників.....	28
2.2. Особливості тривожності старшокласників.....	39
Висновки до розділу 2	45
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ СТАТЕВО-ВІКОВИХ ВІДМІННОСТЕЙ СПІВВІДНОШЕННЯ БАЖАНОСТІ І ДОСТУПНОСТІ ЖИТТЄВИХ ПЕРСПЕКТИВ СТАРШОКЛАСНИКІВ.....	47
3.1. Процедурно-методичне забезпечення дослідження	47
3.2. Аналіз результатів дослідження	50
Висновки до розділу 3	69
ВИСНОВКИ.....	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	75

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сьогодні характеризується глибокими соціально-психологічними та політично-економічними трансформаціями, які кардинально впливають на промисловий розвиток, рівень та спосіб життя, культуру та цінності народів сучасного світу. Індустріально та технологічно розвинуті країни перебувають на новій стадії розвитку, стадії «інформаційне суспільство». Серед характерних визначальних ознак у «техносфері» – це прискорена комп'ютеризація та цифровізація усіх галузей суспільного виробництва і життєдіяльності людини, поширення наукоємких інформаційних та працезберігаючих технологій, утворення світової мережі комунікаційних зв'язків. У галузі суспільної свідомості – це зміна ціннісних парадигм у напрямі усвідомлення пріоритетів загальнолюдських цінностей та життєвих орієнтацій. За словами американського філософа Г. Парсона, планетаризація ціннісних систем є головним напрямком сучасної духовної еволюції людини.

Спираючись на Національну доктрину розвитку освіти України у XXI столітті, пріоритетом виступає розвиток якостей, необхідних для самореалізації кожної особистості: здатність самовизначитися, робити свідомий вибір серед значної кількості соціальних взаємин і соціальних зв'язків, уміння взаємодіяти та співпрацювати, вирішувати конфлікти і домовлятися, бажання брати на себе різні соціальні ролі, розвивати навички самоосвіти, здобувати інформацію, обробляти її, знаходити необхідне в потоці знань, приймати відповідальні рішення в умовах вибору, постійних змін, самостійно організовувати свою діяльність, ставити собі мету й досягати її, бути відповідальним за свої рішення й дії. Основою цих якостей виступає самостійність як особистісна властивість.

Гуманістичний смисл та призначення духовної культури, яка є основним елементом духовного життя суспільства, полягає у вдосконаленні особистості, формуванні її творчого потенціалу, потреб, ціннісних орієнтацій.

Водночас із ціннісними орієнтаціями людини змінюються також усвідомлювані та неусвідомлювані моделі сприймання та трактування світу. Відмирання старих цінностей, виникнення нових, визнання їх мотивами, що спонукають до вчинкових дій, створюють той життєвий шлях, наявність якого і робить людину особистістю.

Цінності допомагали людині будувати соціально привабливий світ бажаної дійсності, піднімаючи її над буденністю. Ціннісні виміри сприяли усвідомленню двох площин реальності – ідеальну та реальну, співвідносячи їх, розглядаючи ідеальний світ як взірцевий щодо реального.

Ціннісна свідомість творить власний світ – світ емоційних переживань, ціннісних образів. У ціннісній формі людина суб'єктивує зовнішню дійсність, привласнюючи її, наділяючи людськими смислами.

Цінності виступають як форми утримання та закріплення споріднених смислів. Отже, їх керуюча та підпорядковуюча роль у людському бутті. Дослідник В. Франкл вказував, що бути людиною – це означає бути зверненою до смислу, що вимагає здійснення, а також до цінностей, що вимагають реалізації.

Бути здатним дотримуватися рівня розвитку суспільства та відгукнутися на ці вимоги (мати сили і здібності для цього) – це життєво важливо для людини. Тільки у такий спосіб забезпечує людина своєму буттю гідність.

Тому, проблема формування цінностей у підростаючого покоління має велике значення для розвитку кожної країни та її сьогодення та,

насамперед, майбутнього, зокрема України в умовах становлення її державності, зокрема, в духовному житті нації.

Особливо актуальною ця проблема постає в ранньому юнацькому віці, оскільки рання юність – стадія духовного розвитку, коли народжуються нові плани на власну життєву перспективу, установки на свідому побудову власного майбутнього і життя. У цьому віці вперше усвідомлюється майбутнє як психологічна детермінанта поведінки.

Численні аспекти ранньої юності знайшли своє відображення у дослідженнях багатьох відомих психологів: С. Холла, Е. Шпрангера, Ш. Бюллер, К. Левіна, Ж. Піаже, Е. Еріксона та ін. Зокрема, відомі науковці Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, О.М. Леонтьєв, Б.Г. Ананьєв, Д.Б. Ельконін, Л.І. Божович, І.В. Ващенко, Л.В. Долинська, О.В. Дробот, Н.Є. Завацька, Е.З. Івашкевич, О.І. Медведська, Н.П. Панчук, Н.І. Тавровецька розглядають зазначений період з точки зору зміни соціальної позиції особистості. Активні пошуки свого місця в житті, планів на майбутнє на основі визначення покликання – все це уможливорює створення особливої соціальної ситуації формування особистості у цей віковий період.

Усвідомлення свого місця в майбутньому, своєї життєвої перспективи Л.І. Божович вважала афективним центром психічного та особистісного розвитку в цьому віці. Найважливішою психологічною умовою для виникнення і розвитку життєвої перспективи її змістовною основою є ціннісні орієнтації.

Проблема формування ціннісних орієнтацій як змістовної основи життєвої перспективи в ранній юності аналізується чималою кількістю дослідників у різних аспектах: зміст ціннісних орієнтацій і ступінь сформованості їх структури; умови та загальні особливості їх формування; вплив ціннісних орієнтацій на професійне самовизначення.

Професійний вибір являє собою життєвий вибір, багато в чому визначає подальший шлях учня старших класів. На цей вибір впливає безліч чинників: родина, громадські настанови, уявлення про свої здібності тощо. У цій ситуації, для здійснення повноцінного вибору, підліток змушений постійно перебувати в процесі постановки і вирішення життєвих завдань, чому також сприяють процеси світового масштабу: глобалізація, активна міграція професіоналів, кадрова криза, інформатизація суспільства. Здійснення самостійного професійного вибору в таких умовах стає складним завданням, і саме ця необхідність самостійного професійного вибору, наявності усвідомлених внутрішніх критеріїв оцінки, дій з урахуванням власних психологічних особливостей повинна вийти на перший план профорієнтаційної роботи. Особливої актуальності пошуку нових шляхів і методів психолого-педагогічного супроводу професійного самовизначення надає широке поширення в сучасних умовах такого негативного феномена, як «професійний маргіналізм».

Життєві орієнтири та цінності існують у свідомості особистості в двох площинах, між якими існує динамічне співвідношення. Цими площинами є усвідомлення провідних життєвих цінностей, особистісних смислів, віддалених життєвих цілей і всього, що є безпосередньо доступним, пов'язаним із здійсненням конкретних цілей, які легко досягаються. Усвідомлення співвідношення цих двох площин – бажаного і доступного – впливає на становлення життєвої перспективи в ранній юності. Розходження між бажаним і доступним, особливо в період виникнення та становлення життєвої перспективи, може здійснювати дезгармонізуючий вплив на цей процес. Саме тому, проблема співвідношення бажаності та доступності життєвих цінностей в уявленні

старшокласників при побудові ними життєвої перспективи вбачається нами особливо актуальною.

Об'єкт дослідження – уявлення про життєві перспективи старшокласників.

Предмет дослідження – статево-вікові відмінності співвідношення бажаності та доступності життєвих цінностей в уявленні старшокласників при побудові ними життєвої перспективи.

Мета дослідження полягає в теоретичному вивченні проблеми становлення ціннісних орієнтацій у старшому шкільному віці як змістовної основи їх життєвої перспективи та емпіричному вивченні співвідношення їх бажаності та доступності для старшокласників.

Гіпотеза дослідження: специфіка уявлення про життєву перспективу старшокласників обумовлена статево-віковими відмінностями усвідомлення цінностей та доступностей життєвих сфер і рівнем вираженості тривожності.

Для перевірки гіпотези та досягнення мети дослідження нами було визначено наступні **завдання**:

1. Визначити психологічні особливості старшокласників на підставі результатів наукових досліджень такого віку.
2. Здійснити теоретичний аналіз проблеми формування ціннісних орієнтацій як змістовної основи життєвої перспективи старшокласників.
3. Проаналізувати особливості тривожності старшокласників на підставі результатів наукових досліджень з означеної проблематики.
4. Емпірично дослідити співвідношення життєвих цінностей старшокласників та усвідомлення ними їх реалізації.
5. На підставі емпіричного дослідження здійснити аналіз статево-вікових відмінностей співвідношення бажаності та доступності життєвих

цінностей юнаків і дівчат, що навчаються в старших класах загальноосвітніх шкіл селищ міського типу.

Методологічною основою нашого дослідження стали науково-психологічні положення про сутність і закономірності становлення особистості в ранньому юнацькому віці (Л.С. Виготський, Л.І. Божович, І.С. Кон, І.В. Дубровіна, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко та ін.). Проблема розвитку самостійності як особистісної якості, характер її виявлення розвитку в ранньому онтогенезі, зокрема в підлітковому віці, вивчалася у низці вітчизняних та зарубіжних досліджень (Божович, 2008; Субботский, 2007; Павлюк, 2019; Эльконин, 1995).

Профорієнтаційними технологіями і психологією професійного самовизначення займалися багато як зарубіжних (Holland, 1966; Athanassou, 2019; Super, Savickas, Super, 1996), так і вітчизняних вчених (Гуцан, Морін, Охріменко та ін., 2016). Російськими науковцями (Климов, 2010; Пряжников, 2019) також було розроблено чимало варіацій способів вирішення проблеми надання допомоги оптанту у виборі професії.

Водночас, специфіка розвитку самостійності підлітків в контексті планування професійних перспектив, є недостатньо дослідженою і вимагає експериментального вивчення і розробки ефективних засобів професійного самовизначення учнів.

Для вирішення поставлених завдань дослідження було використано комплекс **методів**: аналіз та узагальнення наукових літературних джерел; психодіагностичні методи; кількісний аналіз даних за допомогою методів математичної статистики.

У роботі було емпірично досліджено особливості співвідношення бажаності і доступності життєвих цінностей учнів старших класів загальноосвітніх шкіл селищ міського типу Хмельницької області, що й обумовило **наукову новизну і практичну цінність** нашої роботи.

Надійність та вірогідність результатів дослідження забезпечувалась використанням методів, адекватних меті та завданням дослідження; репрезентативністю вибірки; поєднанням кількісного та якісного аналізу отриманих даних; використанням методів математичної статистики.

База дослідження. Дослідження проходило впродовж 2020-2021 навчального року. Вибірку дослідження склали 75 учнів 9-11 класів Дунаєвецької ЗОШ I-III ступенів Новодунаєвецької селищної ради Хмельницької області (сmt. Дунаївці, вул. Травнева, 18) (n=75).

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні результати дослідження доповідались та отримали схвалення на таких міжнародних конференціях: на звітній науковій конференції студентів і магістрантів за підсумками НДРС у 2020-2021 навчальному році зі спеціальності 053 «Психологія» (Кам'янець-Подільський, 05-06 жовтня 2021 р.), на VI Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи» на пошану професора А.І. Шинкарюка та до 102 річниці заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (27 жовтня 2020 р., м. Кам'янець-Подільський), на VI Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної психології: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців» (Кам'янець-Подільський, 19 листопада 2020 р.), на VI Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі» (Кам'янець-Подільський, 15 лютого 2021 р.), на XIII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Кам'янець-Подільський, 23 квітня 2021 р.), на VII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми

експериментальної психології: досвід та перспективи» на пошану професора А.І. Шинкарюка (26 жовтня 2021 р., м. Кам'янець-Подільський), на VII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної психології: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців» (Кам'янець-Подільський, 17 листопада 2021 р.) та знайшли своє відображення у публікаціях автора.

Публікації. Мастін В.Р. Особливості тривожності старшокласників у контексті життєвої перспективи. *Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин: Матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції, 23 квітня 2021 р. / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2021. С. 95–99.*

Мастін В.Р. Статеві-вікові відмінності уявлення про життєву перспективу старшокласників. *Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи (на пошану професора Шинкарюка А.І.): Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції, 26 жовтня 2021 р. / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : ФОП Гордукова І.Є., 2021. С. 84–87.*

Структура та обсяг кваліфікаційної роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел. Робота містить рисунки, таблиці.

ВИСНОВКИ

Самовизначення, як центральне новоутворення раннього юнацького віку, пов'язане зі спрямованістю у майбутнє, якісно іншим сприйманням часу, коли сьогодення постійно співвідноситься з майбутнім, оцінюється з позиції майбутнього. Усвідомлення свого місця в майбутньому, своєї життєвої перспективи є афективним центром (згідно Л.І. Божович) психічного та особистісного розвитку в цьому віці. Визначення свого місця в дорослому світі, орієнтація в ньому вимагає диференціації розумових здібностей та інтересів, розвитку інтегральних механізмів самосвідомості, вироблення світогляду, життєвої позиції.

Важливим моментом стає формування відчуття дорослості, причому не загальною, а саме чоловічої і відповідно жіночої дорослості. Особливо інтенсивно розвивається сприймання себе як особи певної статі із характерними потребами, мотивами, ціннісними орієнтаціями, ставленням до представників протилежної статі, відповідними формами поведінки. Самосвідомість та самооцінка юнаків і дівчат істотно залежать від стереотипних уявлень про нормативні образи чоловіка та жінки, які визначені історично зафіксованою диференціацією статевих ролей.

Становлення життєвої перспективи – найдраматичніша сторона розвитку в старшому шкільному віці. Життєва перспектива – це цілісна картина майбутнього, ядро якої складають ціннісні орієнтації, життєві цілі та плани. Вони стають ступенем суб'єктивної регуляції життєдіяльності людини. Їх сформованість є і критерієм особистісної зрілості, і однією із необхідних умов адекватного визначення всього життєвого шляху.

Ціннісні орієнтації є відносно стійкою вибірковою спрямованістю потреб особистості на певну групу соціальних цінностей. Ціннісні орієнтації лежать в основі мотивів діяльності людини і пов'язані із бажаннями, інтересами, емоціями та почуттями. Вони формуються під

впливом соціального становлення особистості, її рольової позиції. Виражаючи особистісну значущість тих чи інших областей життя, ціннісні орієнтації визначають основні мотиви прагнень у поведінці людини та здійснюють вплив на всі сфери її життєдіяльності. Але процес побудови життєвої перспективи старшокласником пов'язаний із його уявленням про доступність тих чи інших цінностей в актуальному власному майбутньому. Саме розрив між потребою у досягненні внутрішньо значущих цінностей і уявленням про можливість такого досягнення в реальності впливає на процес побудови життєвої перспективи. Можливість усвідомлення цього розриву обумовлена когнітивним розвитком старшокласників.

Набуття психологічної стабільності – основна вимога щодо соціально-психологічної адаптації підростаючої людини. Одним із базових джерел дестабілізації життя особистості є тривожність, яскравими проявами якої є виникнення екзистенційного вакууму, зниження комунікабельності, викривлення світобачення. Аналіз психологічних досліджень цього віку уможливив нам зробити припущення про те, що тривожність старшокласників обумовлена вирішенням основної проблеми такого віку – побудови життєвої перспективи, а саме усвідомленням власних можливостей старшокласниками щодо її реалізації.

Для вивчення статево-вікових відмінностей усвідомлення бажаності і доступності життєвих цінностей та обумовленості їх рівнем вираженості тривожності старшокласників нами проведено емпіричне дослідження, результати якого свідчать про те, що загалом за вибіркою розподіл за статевими ознаками бажаності і доступності життєвих сфер майже не відрізняється. Як у хлопців, так і у дівчат найбільш значимою і цінною є сфера «щасливе сімейне життя», а також «кохання», «здоров'я», «друзі». Не цінними виявились сфери «краса природи і мистецтва»,

«творчість», «активне діяльне життя». Найбільш доступною виявилась сфера «друзі», найменш доступною «творчість», «здоров'я», «краса природи і мистецтва».

Для дівчат необхіднішою є «впевненість у собі», ніж для хлопців, що є відображенням уявлення про місце і роль жінки в суспільстві, результатом подвійної дії виховання і соціальної реальності, що активно реанімує традиційні патріархальні погляди, а також ідеології ролі жінки як обслуги. Для хлопців необхіднішою є «наявність хороших і вірних друзів».

Гармонійними сферами як у дівчат, так і у хлопців виявилися «впевненість у собі», «пізнання», «свобода». Найменш гармонійними з точки зору співвідношення бажаного та доступного виявляються сфери «активне життя», «здоров'я», «матеріально забезпечене життя», «щасливе сімейне життя». Причому, якщо активне життя оцінюється доступним, але не бажаним, то всі інші сфери старшокласники визначають як важливі, необхідні, але недоступні. Старшокласники високо оцінюють значущість щасливих сімейних відносин, але при цьому сумніваються в своїх можливостях досягти цього. Ця ситуація є наслідком напруги і жорсткості сучасного суспільного життя. Спостерігаючи за «нравами» суспільства, в якому вижити може тільки найсильніший, старшокласники починають відчувати страх і тривогу з приводу власного майбутнього.

Цінність життєвих сфер старшокласників за віковим параметром майже не відрізняється, що свідчить про вікову юнацьку ідентичність змалювання життєвих цінностей. З віком збільшується доступність сфер «здоров'я» та «щасливе сімейне життя», що, мабуть, пов'язано із збільшенням відповідальності по відношенню до власного здоров'я і власного життя; особливо збільшується цінність «сім'ї» у дівчат в 11

класі, що відповідає прийнятим у суспільстві нормативам: для жінки важлива сім'я, для чоловіка – робота.

Цінність життєвих сфер старшокласників за рівнем вираженості тривожності лишається майже незмінною. Найгармонійнішою сферою як у низько-, так і у високотривожних є «свобода». Доступність сфери друзів вища у низькотривожних юнаків, тоді як бажаність сфери «впевненість у собі» – нижча. Для високотривожних не є цінною «незалежність у вчинках і діях», а доступність сфери «друзі» є меншою. Низькотривожні дівчата вважають малодоступною сферою «кохання».

Отже, у результатах нашого дослідження статево-вікова диференціація старшокласників майже не виявилася відображеною в співвідношенні бажаності і доступності життєвих сфер. Також це співвідношення не обумовлює рівень вираженості тривожності. Зафіксовані незначні відмінності в оцінюванні бажаності-доступності життєвих сфер уможливають стверджувати про часткове підтвердження гіпотетичного положення нашої кваліфікаційної роботи, що ймовірно обумовлено обмеженням вибірки лише учнями сільської місцевості.

Такі результати відкривають перспективу подальших досліджень означеної проблеми, а саме: виділення об'єктивних показників (показники розвитку інтелектуально-пізнавальної сфери, індивідуально-типологічні властивості та ін.), визначення відмінностей в оцінюванні бажаності-доступності життєвих цінностей старшокласників, а також порівняння досліджуваного феномену із показниками учнів міської місцевості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Азбель, А.А., Грецов, А.Г. Выбираем профессию. Советы практического психолога. Методика изучения статусов профессиональной идентичности. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 358с.
2. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. Москва : Наука, 1989. 335с.
3. Абульханова-Славская К.А. Категория субъекта в современной психологии. *Сучасна психологія в ціннісному вимірі*. Т.1. Київ, 1994.
4. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: в 2-х томах. Т.1. Москва : Педагогика, 1998. 230с.
5. Андреева А.Д. Мотивы учения старшеклассников. Формирование личности старшеклассника. Москва : Педагогика, 1989. С. 56–57.
6. Апохіл С. Ціннісні орієнтації старшокласників. Виявлення мотивів формування ціннісних уявлень як орієнтації на сферу саморегуляції особистості старшокласників. *Все для вчителя*. 1998. № 3-4. С. 13–14.
7. Артюхина Л.В. Жизненные и профессиональные ценности поколений – основа корпоративной культуры компании в условиях кризисов и конкуренции. *Современные гуманитарные исследования*. 2011. № 5. С.179–183.
8. Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования. Москва, 1994. 344с.
9. Баранівський В.Ф. Ціннісні орієнтації студентської молоді та їх роль в консолідації українського суспільства. *Науковий вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Серія «Філософія»*. Харків : ХНПУ, 2014. Вип. 43. С. 39–52.

10. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 398 с.
11. Буленко Т.В., Мушкевич М.М.І., Федоренко Р.П. Діагностика особистості в практичній діяльності психолога. Луцьк : Вежа, 1996. 311с.
12. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь-справочник по психологической диагностике. Київ : Наукова думка, 1999. 198 с.
13. Выготский Л.С. Проблема возраста. Собр. соч. Т. 4. Москва : Педагогика, 1983.
14. Гинзбург М.Р. Личностное самоопределение как психологическая проблема. *Вопросы психологии*. 1988. № 2. С. 251.
15. Гинзбург М.Р. Психологическое соержание личностного самоопределения. *Вопросы психологии*. 1994. № 3. С. 252.
16. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи. Киев: Наукова думка, 1988. 144 с.
17. Эриксон Э.Г. Идентичность: юность и кризис : пер. с англ. М. : Флинта, 2006. 352 с.
18. Заброцький М.М. Основи вікової психології. Тернопіль : Навчальна книга-Богдан, 2001. 110 с.
19. Калугин А.Ю. Ценностная направленность личности как выражение смыслообразующей активности: динамика и функции в структуре интегральной индивидуальности (на материале студенчества): дис... канд. психол. наук : 19.00.01. Пермь, 2015. 179 с.
20. Карпушина Л.В. Особенности ценностно-смысловой сферы молодежи. *Вестник Самарской гуманитарной академии «Педагогика и психология», «Филология и искусствоведение»*. 2008. № 2. С. 133–138.

21. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. Москва : Академия, 2010. 304 с.
22. Кон И.С. Психология ранней юности. Москва : Просвещение, 1989. 255 с.
23. Кон И.С. Психология старшеклассника. Москва : Просвещение, 1982. С. 334–335.
24. Круглов Б.С. Роль ценностных ориентаций в формировании личности школьника. Психологические особенности формирования личности школьника. Москва : Педагогика, 1983. С. 4–15.
25. Левин К. Определение понятия «поле» в данный момент. Хрестоматия по истор. психол.: 30-х г.г. XX в. Москва : Просвещение, 1980. С. 131–145.
26. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва : Политиздат, 1975. 310 с.
27. Меднікова Г.І. Психолого-педагогічний супровід становлення особистісної зрілості студентів. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія*. 2016. Вип. 54. С. 164–173.
28. Моросанова В.И. Индивидуальный стиль саморегуляции : феномен, структура и функции в произвольной активности человека. Москва : Наука, 2001. 192 с.
29. Одинцова М.А., Радчикова Н.П. Разработка методики самоактивации личности. *Психологические исследования*, 2018, 11(58), С. 12. <http://psystudy.ru/index.php/num/2018v11n58/1558-odintsova58.html#e3>
30. Павлюк М.М. Психологія розвитку самостійності майбутнього фахівця. Дис. ... докт. психол. наук 19.00.07, Київ, 2019, 497 с.

31. Пальм Г.А. Від системи цінностей до сенсу життя: Емпіричні результати та логіка пошуку. *Зб.: Цінності освіти та виховання*. К., 1997. С. 191–195.
32. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Москва : Педагогика, 1969. 659 с.
33. Подросток на перекрестке эпох. Проблемы и перспективы социально-психологической адаптации подростков. / Под ред. Кривцовой С.В. Москва : Генезис, 2007. 284с.
34. Прядеин В.П. Психодиагностика личности : Избранные психологические тесты : Практикум. Сургут : Сургутский гос. пед. ун-т, 2014. 215 с.
35. Професійне самовизначення учнівської молоді в умовах освітнього округу : монографія. / Л.А. Гуцан, О.Л. Морін, З.В. Охріменко, О.М. Пархоменко, Л.І. Гриценко, І.І. Ткачук; за ред. О.Л. Моріна. Харків : Друкарня Мадрид, 2016. 220 с.
36. Пряжников Н.С. Организация и методика производственного обучения: профориентология. Москва : Юрайт, 2019. 405 с.
37. Роменець В.А. Історія психології XIX - початку XX століття. Київ : Вища школа, 1993. 568 с.
38. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2-х т. / АПН СССР. Москва : Педагогика, 1989. Т.1. 422 с.
39. Руснак І.С., Іванчук М.Г. Педагогіка і психологія вищої школи: навч.-метод. посіб. Чернівці : Рута, 2008. 176 с.
40. Сафин В.Ф., Ников Г.П. Психологический аспект самоопределения. *Психологический журнал*. 1984. № 4. С. 65–74.
41. Словарь практического психолога. / Сост. С.Ю. Головин. Минск : Харвест, Москва : ООО «Издательство АСТ», 2003. 800с.

42. Сошина Ю.М. Оцінка ефективності програми формування ціннісно-смилових настановлень. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія*. 2016. Вип. 53. С. 220–228.
43. Субботский Е. В. Строящееся сознание : монография. Москва : Смысл, 2007. 423 с.
44. Фанталова Е.Б. Диагностика внутреннего конфликта. *Журнал практического психолога: Тематическое приложение*. Москва : Фолиум, 1997. № 2. 48 с.
45. Фанталова Е.Б. Об одном методическом подходе к исследованию мотивации и внутренних конфликтов. *Психологический журнал*. 1992. №1. Т. 13. С. 107–117.
46. Фельдштейн Д.И. Психология развития личности в онтогенезе. Москва : Педагогика, 1989. 208 с.
47. Формирование личности в переходный период от подросткового к юношескому возрасту. / Под ред. И.В.Дубровиной. Москва : Педагогика, 1987. 181 с.
48. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва : Прогрес, 1990. 336 с.
49. Хомуленко Т.Б., Поденко А.В., Фоменко К.І. Тренінгові психотехнології в програмах психологічного супроводу. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія*. 2016. Вип. 54. С. 247–260.
50. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Москва, 1993. 480с.
51. Ціннісні орієнтації: аналіз соціально-філософських концепцій Заходу 80-90-х років. Київ : Наукова думка, 1995.
52. Чебыкин А.Я. Проблема эмоциональной устойчивости. Одесса, 1995.

53. Шинкарук В.І. Людське життя, його сенс і цінності. *Круглий стіл філософів, психологів, соціологів «Життєвий шлях особи»*. *Філософська думка*. 1982. № 1. С. 19–20.
54. Щербатых Ю.В. Психология стресса и методы коррекции. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 256с.
55. Щербатых Ю.В. Психология стресса. Москва, 2005, С. 176–273.
56. Яценко Т.С. Теорія і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання: навч. посібник. Київ : Вища школа, 2004. 679 с.
57. Athanasou, James A., Perera, Harsha N. (Eds) (2019). *International Handbook of Career Guidance*. Springer International Publishing. 851 p.
58. Holland J.L. (1966). *The psychology of vocational choice*. Waltham (Mase) : Braisdell.
59. Super D.E., Savickas M.L. & Super C.M. (1996) *The Life-span, Life-space Approach to Careers*, in D. Brown & L. Brooks (Eds). *Career Choice and Development* , 3rd edn. San Francisco : Jossey-Bass. P. 121–178.